

بررسی تطبیقی مفهوم امت با تکیه بر آراء تفسیری مفسران

عباس مصلائی پور*

ایوب پروینی**

چکیده

یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین واژگان و مفاهیمی که در قرآن کریم کاربرد فراوان دارد، واژه «امت» است. این واژه در بیشتر موارد به گروه یا جماعت معنا شده است، بر همین اساس مفهوم امت بیشتر در زمینه وحدت و یکپارچگی مطرح می‌گردد، به همین دلیل در جوامع اسلامی نیز اغلب امت را به همین معنا، می‌شناسند، اما تدقیق در مفهوم امت در قرآن، نشان می‌دهد گرچه مفهوم گروه یا جماعت در بیشتر موارد صدق می‌کند، اما این تنها مفهوم مورد نظر قرآن نیست، بر همین اساس معانی دیگر همچون زمان، دین، قصد، مدت، آیین، روش و مقتدا نیز مورد نظر قرآن بوده است. بنابراین تطبیق آراء و تفاسیر مختلف در باره کاربردهای متعدد ماده «امم» در قرآن نشان می‌دهد که در تفسیر معنای امت پایبندی به یک اصل و ریشه واحد وجود ندارد. بر همین مبنا، در پژوهش حاضر تلاش می‌شود با مفهوم‌شناسی واژه امت در قرآن و با تکیه بر آراء تفسیری مفسران، مشخص شود افزون بر معنای گروه و جماعت، چه معانی دیگری از امت مورد نظر قرآن بوده است.

واژگان کلیدی

آیات امت، تفسیر تطبیقی، معناشناسی امت.

amusallai@gmail.com

ayub.parviny@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۷

*. دانشیار دانشگاه امام صادق (ع).

** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه مذاهب اسلامی. (نویسنده مسئول).

تاریخ دریافت: ۹۴/۴/۲

طرح مسئله

با توجه به جایگاه و نقش مهمی که قرآن به مثابه کتاب آسمانی مسلمانان، در جوامع اسلامی دارد، بی‌تردید واژگان و مفاهیمی هم که در آن کاربرد یافته، به همان میزان حائز اهمیت است. بررسی مفهوم‌شناسی و به‌ویژه مطالعات تطبیقی از دیرباز مورد توجه مفسرانی همچون فخر رازی در تفسیر کبیر (مفاتیح الغیب) بوده است که دیدگاه‌های تفسیری و کلامی شیعه و اهل سنت را در تفسیر خود نقد و بررسی کرده است، همان‌طور که آلوسی در روح المعانی در مواردی به تفسیر تطبیقی همت گماشته است، در عصر ما نیز تفسیر المیزان به این شیوه توجه کرده است. در دهه اخیر این روش تحقیق و مطالعه تفسیر قرآن مورد توجه ویژه قرار گرفته است و نخستین کتاب را با نام تفسیر تطبیقی، فتح‌الله نجارزادگان در مرکز جهانی علوم اسلامی به رشته تحریر در آورد. در این زمینه یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین واژگان و مفاهیمی که در قرآن کاربرد فراوان دارد، واژه «امت» است. در واقع ریشه تعداد ۶۴ مورد از واژگان قرآنی از ماده «ا م م» است که در ۶۲ آیه از قرآن کریم (عبدالباقی، ۱۳۸۵: ۱۰۲ - ۱۰۱) استعمال شده‌اند. این واژه در بیشتر موارد به گروه و یا جماعت معنا می‌شود و بر همین اساس مفهوم امت بیشتر در زمینه وحدت و یکپارچگی مطرح می‌شود و معنا پیدا می‌کند، به‌همین دلیل در جوامع اسلامی نیز عمدتاً امت را به‌همین معنا، می‌شناسند، اما بررسی و تدقیق و امعان‌نظر در مفهوم امت در قرآن نشان می‌دهد گرچه مفهوم گروه یا جماعت در بیشتر موارد صدق پیدا می‌کند، اما این تنها مفهوم موردنظر قرآن نیست. در حقیقت با بازخوانی مجدد آیات قرآن افزون بر بررسی دقیق آراء تفسیری به کمک روش‌های مفهوم‌شناسی می‌توان با تطبیق آراء مفسران مختلف از معنای امت در قرآن به مقصود اصلی دست پیدا کرد که ناظر به یک درک و فهم عمیق‌تر و دقیق‌تری از واژه امت در قرآن کریم خواهد بود. بر همین اساس معانی دیگر همچون زمان، دین، قصد، مدت، آیین و روش و مقتدا نیز موردنظر قرآن بوده است.

در پژوهش حاضر، این بررسی و تدقیق در مفهوم امت با تطبیق آراء مفسران مذاهب مختلف انجام شده است. نگاهی به مطالعات مفهوم‌شناسی در پژوهش‌های قرآنی نشان می‌دهد که این علم افزون بر تعریفی دقیق از مفاهیم مورد مطالعه و تبیین جایگاه آن مفهوم در میان سایر مفاهیم قرآنی، موفق به کشف لایه‌های جدیدی از یک مفهوم گشته و در تعمیق مفاهیم مستخرج از آیات نقشی به سزا داشته است، بنابراین با استفاده از مفهوم‌شناسی و تکیه بر آراء تفسیری مفسران و نکات تفسیری مربوط به برخی از آیات مربوط به واژه امت، تلاش می‌شود به شکلی تطبیقی معنایی غیر از معنای اصلی امت (گروه و جماعت) مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

بر مبنای آنچه گفته شد می‌توان پرسش اصلی تحقیق را به این صورت مطرح کرد که آیا افزون بر معنای اصلی امت در قرآن (گروه و جماعت) می‌توان معنایی دیگری نیز برای این مفهوم قرآنی در نظر گرفت؟

فرضیه اصلی تحقیق هم آن است که بررسی و دقت بیشتر در آیات قرآنی مرتبط با مفهوم امت، نشان می‌دهد که افزون بر معنای اصلی فوق، می‌توان معانی دیگری از مفهوم امت را نیز یافت. در خصوص پیشینه تحقیق، با جستجو در پایگاه اطلاعاتی ایران داک، پایان‌نامه یا تحقیق مستقلی در این موضوع یا موضوع‌های مشابه یافت نشد، از این رو می‌توان گفت که این پژوهش از نظر موضوع بدون پیشینه است. لازم به ذکر است براساس بررسی انجام شده تنها دو مقاله که اولی تحت عنوان «مفهوم‌شناسی امت در قرآن و اجتماع (احمدی، ۱۳۸۸: ۲) نگاشته شده است که به‌صورت تخصصی و تحلیلی به این موضوع پرداخته نشده است و مقاله دوم تحت عنوان «مفهوم امت و کارکرد بین‌المللی آن» (قدیانلو، ۱۳۸۷)^۱ که بیشتر از منظر جامعه‌شناسی سیاسی به موضوع پرداخته است و در آن واژه امت به‌صورت جامع و در ابعاد مختلف تفسیری واکاوی نشده است و جنبه نوآوری آن در عدم تحقیق و پژوهش به‌صورت کامل در قرآن به‌صورت تحلیلی - تفسیری و عدم وجود پژوهش قابل استناد در ابعاد مختلف مفهوم این واژه و همچنین کاربردی بودن این پژوهش در میان فرق و مذاهب اسلامی که در قرآن با چه نگاهی به این واژه پرداخته شده است. یکی دیگر از جنبه‌های نوآوری آن، تحلیل مفهومی آن است.

مفهوم‌شناسی امت

یک. معنای لغوی امت

«امت» اسمی عربی است که جمع آن به صورت «امم» به کار می‌رود، این واژه به‌صورت مفرد، مضاف و در مجموع ۶۴ بار در ۶۲ آیه و در ۲۵ سوره به کار رفته است که از آن میان ۴۷ مورد آن در سوره مکی و ۱۷ مورد در سوره مدنی است. (عبدالباقی، ۱۳۸۵: ۱۰۲ - ۱۰۱)

درباره ریشه لغوی امت - به‌رغم تعدد معنایی - میان صاحبان فرهنگ لغت‌ها و دایره‌المعارف‌ها اتفاق نظر وجود دارد، واژه امت از اصل و ریشه لغوی «ا م م» به‌معنای قصد و آهنگ است و در وجوه و معنای‌ای از قبیل: شریعت، دین، جماعت، طریق، مذهب، زمان، صنف حیوان‌ها، نسلی از مردم، ملت، راهنما و معلم خیر، راه روشن، امت محمد ﷺ، گروه هم‌کیش و متحد در دین، اسوه و مقتدا و قومی که خدا برای آنها پیامبر بر حقی را فرستاده است، به کار رفته است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۱۲ / ۱۰۱) در ذیل کتاب‌های مختلف لغوی که امت را به معنای مختلف استنباط کرده‌اند آمده است: از جمله معنای امت دین واحد یا قوم و گروه خاصی و ادیبانی از امت‌ها است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۸ / ۴۲۷) در کتب ذیل نیز به معنای مختلف همچون دین، جماعت، پیشوا، گروهی از جانداران و گروهی از انسان‌ها آمده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۶ / ۱۰؛ مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱ / ۱۳۴) در قاموس قرآن نیز به‌معنای جماعتی که وجه مشترک دارند آمده است و نیز ام در لغت به معنای قصد است،

1. ghadianloo.blogspot.com.

گویند: «امه؛ ای قَصَدَهُ»، «امینَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ» (مائده / ۲)؛ یعنی قاصدان خانه خدا، بنابراین، امت به کسانی گفته می‌شود که قصد مشترک و نظر مشترک دارند (قرشی، ۱۳۷۱: ۱ / ۱۱۸) این معنا به‌عنوان معنای اصلی برای امت قلمداد شده است. راغب اصفهانی می‌نویسد: امت هر جماعتی است که یک چیز مثل دین یا زبان و یا مکان آنها را جمع کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۶) آلوسی «امت» را به‌معنای جماعت و از «أم» به‌معنای قصد دانسته است. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۷۹)

دو. معنای اصطلاحی امت

امت در اصطلاح، جماعتی از مردم است که خدای متعال برای آنان پیامبری مبعوث کرده و آنان به او ایمان آورده و از این‌رو با خدا پیمان بسته و با او ارتباط یافته‌اند.

اهمیت و ضرورت واژه امت در قرآن کریم

از آنجا که قرآن کریم به‌عنوان کتاب هدایت بشر در جایگاه والای خود قرار دارد، فهم و درک عمیق از کلمات و آیات آن از اهمیت خاصی برخوردار است، البته تمسک به قرآن کریم باید در کنار تمسک به اهل‌بیت علیهم‌السلام باشد. بنابراین پرداختن به هر موضوعی در قرآن کریم در جهت فهم آیات وحی و دست یافتن به هدایت الهی در کنار رهنمودها و هدایت‌های اهل بیت عصمت علیهم‌السلام حائز اهمیت است. همه آیات و سوره‌ها دارای اهمیت یکسانی نیستند مثلاً سوره توحید در مقایسه با سوره مسد از اهمیت بیشتری برخوردار است یا آیه الکرسی با عظمت‌ترین آیه قرآن کریم است. قرآن به‌عنوان یک نظام هماهنگ فکری و معرفتی هیچ یک از اجزاء معرفتی آن قابل انفکاک نخواهد بود. واژه امت در قرآن کریم از جمله واژگانی است که مترجمان و بعضی مفسران قرآن به‌معنایی سطحی از آن بسنده کرده‌اند و در بیان معنای آن دقت کمتری دارند و در تفسیر این واژه به‌نوعی با تسامح روبه‌رو هستیم، گویا معنای این کلمه در آیات موردنظر بدیهی است، بنابراین در بسیاری از موارد به‌صورت گذرا و با اشاره از آن رد می‌شوند، به‌طوری که تأثیر این واژه در تفسیر آیه به حاشیه رانده می‌شود و جزء بحث اصلی در آیه قرار نمی‌گیرد. تبیین معنایی یکی از مهم‌ترین واژه‌ها در قرآن کریم و نقش آن در وحدت و انسجام مسلمانان، تأکید قرآن بر نقش واژه امت در میان گروه‌ها، اقشار و قومیت‌های مختلف مسلمان، حاکی از چنین اهمیتی است. بررسی این نکته بسیار اهمیت دارد که آیا مفسران مذاهب مختلف در تفسیر خود به کدام بُعد از معنای این واژه پرداخته‌اند.

امت به‌معنای گروه و جماعتی از انسان‌ها

اغلب مفسران واژه امت در قرآن را مشترک لفظی می‌دانند که به چند معنا استعمال شده است و در علوم

قرآن از مصادیق وجوه، شمرده می‌شود. (ألوسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۹۱) واژه امت در تمام موارد استعمال شده در قرآن به یک معنا به کار نرفته است؛ در بیشتر آیات لفظ امت به معنای گروهی از انسان‌ها است که در ادامه چند نمونه از آنها به همراه آراء برخی از مفسران، اشاره می‌شود:

۱. آیه ۱۲۸ بقره

رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ
التَّوَّابُ الرَّحِيمُ.

علامه طباطبایی در تفسیر واژه «امت» ذیل این آیه بحثی در خصوص معنای امت در قرآن، مطرح کرده است. وی ایشان با استناد به حدیثی از امام صادق علیه السلام (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱ / ۶۱ - ۶۰)، «أُمَّةً مُسْلِمَةً» در این آیه را بر پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام صادق دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱ / ۴۴۶) ایشان برای دفع دخل مقدر نسبت به اینکه چرا امت را برخلاف خطاب‌های عام قرآنی و بدون قرینه، بر چنین معنای تنگی حمل کرده، می‌نویسند: اطلاق کلمه «امت» محمد صلی الله علیه و آله در مورد عموم مردمی که به دعوت آن جناب ایمان آورده‌اند اطلاقی است نوظهور و مستحدث، به این معنا که بعد از نازل شدن قرآن و انتشار دعوت اسلام این استعمال شایع شد، به طوری که از هر کس پرسیده می‌شد «از امت چه کسی هستی؟» می‌گفت: «از امت محمد صلی الله علیه و آله»، حال آنکه از نظر لغت کلمه «امت» به معنای قوم است (همان: ۴۴۷) چنان که در جای دیگر آمده است: این امت مسلمان همانا امت محمد صلی الله علیه و آله است، اما نه امت محمد صلی الله علیه و آله به معنای کسانی که محمد صلی الله علیه و آله به سوی آنان مبعوث شده و نه امت محمد صلی الله علیه و آله به معنای آن کسانی که به وی ایمان آوردند؛ چون این دو معنای از امت، معنایی است اعم از ذریه ابراهیم و اسماعیل، بلکه امت مسلمی است که از ذریه ابراهیم باشد (همان / ۲۸۳) البته به زعم ایشان به طور کلی معنای کلمه، از نظر عمومیت و وسعت و خصوصیت و ضیق، تابع موردی است که لفظ «امت» در آن استعمال می‌شود یا تابع معنایی است که گوینده در لفظ اراده کرده است، برای مثال در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، با در نظر داشتن مقام آن، که مقام منت نهادن و تعظیم و ترفیع شأن امت است، بی‌شک شامل تمامی امت اسلام نمی‌شود، آنگاه نتیجه می‌گیرند که معنای کلمه امت بر حسب اختلاف موارد، معانی مختلفی دارد (همان / ۴۴۸ - ۴۴۷) در مجمع البیان آمده است که از بعضی از ذریه ما جماعت موحد و منقادی تشکیل بده و مراد او امت حضرت محمد صلی الله علیه و آله است، به دلیل «وَأُبْعِثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ» که در آیه بعد ذکر گردیده است. امام صادق علیه السلام فرمود: «منظور از «امت» در این آیه، فقط بنی‌هاشم است.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱ / ۳۹۳) در تفسیر شریف لاهیجی امت را گروهی منقاد و فرمانبردار نام برده است. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱ / ۱۱۶) طبری در جامع البیان امت را جماعتی از مردم

معرفی می‌کند (طبری، ۱۴۱۲: ۱ / ۴۳۳)، ابوحیان اندلسی در *البحر المحیط* می‌نویسد: امت به معنای جماعت است و لفظ مشترکی است که بر گروه و جماعت اطلاق دارد (اندلسی، ۱۴۲۰: ۱ / ۵۹۸)، ابن‌عاشور واژه امت را کسانی می‌داند که فرمانبردار خدایند. (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱ / ۷۰۰)

۲. آیه ۱۰۴ آل عمران

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.

علامه طباطبایی در *المیزان* می‌نویسد:

اینکه فرمود: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ» بعضی از مفسران گفته‌اند: کلمه «من» برای تبعیض است؛ چون امر به معروف و نهی از منکر - و به‌طور کلی دعوت به سوی خیر - از واجبات کفایی است و مثل نماز و روزه واجب عینی نیست و قهراً وقتی در هر جامعه‌ای عده‌ای این کار را بکنند، تکلیف از سایرین ساقط می‌شود، اما بعضی گفته‌اند: این کلمه بیانیه است و مراد از آیه شریفه این است که: «شما با این اجتماع صالح (و متمسک بحبل اللّٰه) باید امتی باشید که به‌سوی خیر دعوت می‌کنند.» در نتیجه جریان این کلام همانند این است که بگوییم: «ولیکن لی منک صدیق» که منظورمان از این سخن این است که تو باید دوست من باشی و ظاهراً منظور این مفسر از بیانیه بودن «من» این است که این کلمه، نشویه ابتدایی باشد. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳ / ۳۷۲)

طبرسی ذیل این آیه امة را مشتق از «ام» به معنای قصد و به هشت معنا آورده است: ۱. جماعت؛ ۲. پیروی انبیا؛ چون بر مقصد و هدف واحد اجتماع دارند؛ ۳. قدرت؛ چون جماعت به قدرت می‌گراید؛ ۴. دین و ملت، مثل قول خدای تعالی «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ»؛ ۵. حین و زمان، چنان که در آیه دیگر می‌فرماید: «وَأَذْكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ»؛ یعنی پس از مدتی متذکر شد؛ ۶. قامت و اندام: «رجل حسن الامه»؛ یعنی حسن القامة؛ یعنی خوش اندام ۷. نعمت؛ ۸. ام؛ یعنی مادر. «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ»: (باید جماعتی از شما) که در اینجا به معنای جماعت آمده است. (طبرسی، ۲ / ۸۰۷) در تفسیر *اطیب البیان* نیز همین نظر آمده است (طیب، ۱۳۷۸: ۳ / ۳۰۶)، در تفسیر *نمونه* ذیل این آیه در معنای امت آمده است که «امت» در اصل از ماده «ام» به معنای هر چیزی است که اشیاء دیگری به آن ضمیمه گردد، به همین جهت «امت» به جماعتی که جنبه وحدتی در میان آنها باشد، گفته می‌شود؛ خواه وحدت از نظر زمان یا از نظر مکان و یا از نظر هدف باشد، بنابر این به اشخاص متفرق و پراکنده «امت» گفته نمی‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۳۴)

بررسی تطبیقی مفهوم امت با تکیه بر آراء تفسیری مفسران □ ۹۷

طبرسی و فیض کاشانی نیز در تفاسیر خود امت در این آیه را به معنای جماعت دانسته‌اند. (طبری، ۱۴۱۲: ۴ / ۲۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۶۶)

۳. آیه ۲۸ جاثیه

وَتَرَىٰ كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ.

علامه طباطبایی می‌نویسد:

خطاب در آیه شریفه هرچند متوجه یک نفر است، که همان رسول خدا ﷺ است، لیکن نه به‌عنوان اینکه رسول خدا ﷺ است، بلکه به‌عنوان کسی که می‌تواند ببیند، پس خطاب به عموم است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۱۷۶)

ابن عطیه اندلسی امت را به جماعت بزرگی از مردم که همان روز قیامت است، تفسیر کرده است (اندلسی، ۱۴۲۲: ۵ / ۸۸)، ابن‌عاشور نیز «امت» را به معنای جماعت عظیمی از مردم می‌داند. (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۵ / ۳۸۲) در تفاسیر مختلف منظور از «امت» که دو بار در این آیه ذکر شده است، گروه، جماعت و ملت ذکر شده است (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۱۲ / ۱۶۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۱۲۰؛ رازی، ۱۴۰۸: ۱۷ / ۲۴۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۳ / ۱۵۳)

۴. آیه ۷۵ قصص

وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ.

علامه طباطبایی در المیزان می‌نویسد:

کلمه امت به معنای جماعتی از مردم است و جماعت از مردم هیچ ظهوری ندارد در جماعتی که پیامبر به‌سوی آنها فرستاده شده باشد، تا چه رسد به اینکه بگوییم صریح در آن است، بلکه چنین جماعتی که پیامبری دارند یکی از مصادیق امت است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۷۲)

در جوامع الجامع ذیل آیه آمده است:

ما از هر امتی یک گواه و شاهد بیرون می‌آوریم و او پیامبر آن امت است که به خصوصیات امت، هرگونه که بوده‌اند، گواهی می‌دهد. برخی گویند: آن گواهان در

آخرت، اشخاص عادل‌ی هستند که هیچ زمانی (دنیا) خالی از یک نفر از چنین افرادی نیست» (طبرسی، ۱۳۷۷: ۳ / ۲۳۱)

۵. آیه ۹۲ انبیاء

إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ.

علامه طباطبایی در ذیل آیه فوق می‌نویسد:

کلمه «امة» به معنای جماعتی است که مقصد واحدی آنها را جمع کرده باشد. به بیان ایشان خطاب در آیه شریفه به طوری که سیاق به آن گواهی می‌دهد خطابی است عمومی، که تمامی افراد مکلف بشر را دربر می‌گیرد و مراد از امت در اینجا نوع انسان است که معلوم است نوع برای خود وحدتی دارد و همه انسان‌ها در آن نوع واحدند و اگر اسم اشاره «هذه» را مؤنث آورده به مناسبت تانیث خبر «ان» است که همان کلمه «امت» می‌باشد و آیه را چنین معنا می‌کنند که این نوع انسانی، امت شما بشر است و این هم واحد است، (همه در انسانیت یکی هستند)، پس امت واحده‌ای هستید و من - الله - پروردگار شما هستم؛ زیرا مالک و مدبر شمایم، پس تنها مرا و نه دیگران را، بپرستید. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴ / ۴۵۵)

بغوی در تفسیر معالم التنزیل امت را به معنای ملت و دین آورده است و می‌نویسد: «امةً واحدةً به معنای دین واحد و آن اسلام است»: (بغوی، ۱۴۲۰: ۳ / ۳۱۶)، طبرسی در مجمع البیان ذیل آیه می‌نویسد: «این دین شما یکی است. اصل امت، جماعتی است که در مسیر واحدی باشد، از این رو شریعت و دین را «امت واحده» خوانده است؛ زیرا پیروان یک دین، یک هدف دارند» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸ / ۱۶۱)

افزون بر معنای فوق از مفسران مختلف در معنای امت که بیشتر آنها به معنای رایج (گروه و جماعت) است، در ذیل با تطبیق آراء مفسران مختلف در معنای امت به همراه آیات که به معانی دیگری از واژه امت است، اشاره می‌شود:

یک. امت به معنای زمان: (مقداری از زمان)

۱. آیه ۸ هود

وَلَيْنُ أَخْرَجْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَّيَقُولُنَّ مَا يَحْسِبُهُمُ الْيَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَّ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ.

علامه طباطبایی در معنای امت در این آیه می‌نویسد: «امت به معنای وقت و زمان است». (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰ / ۱۵۵) ابن‌قتیبه آن را به سال‌های معدود معنا کرده است (ابن‌قتیبه، بی‌تا، ۲۴۹)، در تفسیر شریف لاهیجی «امت» به معنای وقت آمده است (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۴۱۴)، مکارم شیرازی در معنای امت می‌نویسد:

«امت» از ماده «ام» (بر وزن قم) به معنای مادر است و در اصل به معنای انضمام اشیا به یکدیگر است و به همین جهت به هر گروهی که در هدف یا در زمان و مکان واحدی جمع هستند امت گفته می‌شود، اما این کلمه به معنای وقت و زمان نیز آمده است؛ زیرا اجزای زمان به هم پیوسته‌اند یا به خاطر اینکه هر جماعت و گروهی در عصر و زمانی زندگی می‌کنند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۹ / ۳۰)

زمخشری نیز «امت» را به مدتی از زمان معنا کرده است. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۳۸۱) ثعلبی «امت» را أجل معدود و وقت محدود معنا کرده و اصل آن را به معنای جماعت دانسته است. (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۵ / ۱۵۹)، در تفسیر مقاتل بن سلیمان «امت» به سال‌های معلوم و معین معنا شده است (بلخی، ۱۴۲۳: ۲ / ۲۷۲)؛ شیخ طوسی امت را به زمان معنا کرده است (طوسی، ۴۵۲ / ۵)، تفاسیر دیگر نیز به این معنا اشاره داشته‌اند. (شیبانی، ۱۴۱۳: ۳ / ۷۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۴۳۳؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۳ / ۸۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۴ / ۲۱۱؛ بروجردی، ۲۵۶ / ۳؛ ابن‌عاشور، ۲۱۱ / ۱۱؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۴۱۴)

چنان‌که در برخی از تفاسیر از امام علی و صادقین علیهما السلام روایت شده است که مراد از «امة معدودة» اصحاب قائم آل محمد علیه السلام است که عدد ایشان ۳۰۰ یا عدد ایشان موافق عدد اهل بدر است. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۴۱۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۴۳۳)

۲. آیه ۴۵ یوسف

وَقَالَ الْاَلٰهِي نَجًا مِنْهُمَا وَاذْكُرْ بَعْدَ اَمَّةٍ اَنَا اَنْبِيُّكُمْ بِتَاوِيلِهِ فَاَرْسِلُوْنِ.

علامه طباطبایی در معنای آیه می‌نویسد: امت در این آیه به معنای مدت، وقت و زمان است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۱ / ۱۸۸)، طبرسی در مجمع البیان آورده است که «امت» به معنای جماعت آمده و به معنای مدت و زمان نیز می‌آید، چنان‌که در اینجا به همین معنا است (طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۲ / ۲۲۸) زمخشری در تفسیر خود نیز «بَعْدَ اَمَّةٍ» را «بعد مدّة طویلّة» معنا کرده است. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۴۷۵) در کتاب وجوه القرآن نیز واژه امت در آیات فوق به معنای «سنین» (سال‌ها) آمده است (دامغانی، ۱۴۱۲: ۱۲۱)، در تفاسیر ذیل نیز امت به معنای وقت و زمان طولانی آمده است: (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۸ / ۱۲۳؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۵۲۴)

مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۹ / ۴۲۱؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۲ / ۱۹۳؛ طیب، ۱۳۷۸: ۷ / ۲۰۵؛ شبیانی، ۱۴۱۳: ۳ / ۱۲۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۴؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۵ / ۲۲۶؛ طوسی، ۱۴۷ / ۶؛ ابن عاشور، بی تا: ۱۲ / ۷۱

دو. امت به معنای گروهی از جانداران: (انسان و سایر حیوانات)

- آیه ۳۸ انعام

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمٌّ أَمْثَالُكُمْ.

در تفسیر المیزان ذیل آیه در معنای «امم» چنین آمده است: «امت به معنای جماعتی از مردم که با هدف و مقصد خاصی دور هم جمع شده‌اند و اصل در معنای آن قصد و خطاب در آیه به مردم است» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۷ / ۷۳ - ۷۲) در مجمع البیان «امم» به اصناف جانداران که به وسیله اسماء شناخته می‌شوند، معنا شده است (طبرسی، ۴ / ۴۶۱) ثعلبی نیشابوری می‌نویسد: «منظور از امم» در این آیه همه انسان‌ها و حیوانات هستند» (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۴۶) قرشی در تفسیر خود می‌نویسد: «امم به معنای گروه شکل یافته است، جماعتی که وجوه مشترک دارند، امم به معنای قصد است «امه: قصده» (قرشی، ۱۳۷۷: ۳ / ۲۱۴) مکارم شیرازی می‌نویسد: «امم» جمع «امت» و امت به معنای جمعیتی است که دارای قدر مشترکی هستند، مثلاً: دین واحد یا زبان واحد یا صفات و کارهای واحدی دارند. هر یک از انواع حیوانات و پرندگان برای خود امتی هستند، همانند انسان‌ها» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵ / ۲۲۱) در تفسیر نور ذیل جمله «أُمَّةٌ أَمْثَالُكُمْ» آمده است: «انسان‌ها و حیوانات، همه نیاز به تدبیر الهی دارند. خدا، طبق مصلحت به آنها شعور می‌دهد و همه دارای نظم و نظامی هستند و معاد و حشر، تنها مخصوص انسان‌ها نیست (قرآنی، ۱۳۸۳: ۳ / ۲۴۹) در تفاسیر دیگر نیز امت ذیل این آیه به همین معنا آمده است: (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱ / ۷۵۴؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۱ / ۳۷۶؛ طیب، ۱۳۷۸: ۵ / ۶۱؛ شبیانی، ۱۴۱۳: ۲ / ۲۷۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۱۱۸؛ بلخی، ۱۴۲۳: ۱ / ۵۶۰؛ طوسی، ۱۲۷ / ۴)

سه. امت به معنای دین، راه، روش و آیین

۱. آیه ۲۲ زخرف

بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهْتَدُونَ.

علامه طباطبایی می‌نویسد: «امت در این آیه به معنای پیروی از دین و کیش امت‌های گذشته است» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸ / ۹۳) ثعلبی در تفسیر خود امت را به معنای دین و ملت آورده است (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۸ / ۳۳۲) مقاتل بن سلیمان در تفسیر خود واژه امت را ملت معرفی کرده است (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۷۹۲)

بررسی تطبیقی مفهوم امت با تکیه بر آراء تفسیری مفسران □ ۱۰۱

در تفاسیر ذیل به این معنا اشاره شده است: (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۶۸؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۴ / ۷۲؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۴ / ۶۴؛ شبیانی، ۱۴۱۳: ۴ / ۳۸۲؛ ابن عاشور نیز در تفسیر التحریر و التنویر امت در این آیه را به معنای ملت و دین دانسته است.

۲. آیه ۲۳ زخرف

وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ الْأَقَالِ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ
ءَأْثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ.

علامه طباطبایی امت در این آیه را به معنای دین معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸ / ۹۳)؛ ابن قتیبه در این مورد می‌نویسد: اصل در معنای مذکور این است که به گروهی که بر دین واحد اجتماع دارند «امت» گفته شده است، از این رو گاهی امت به جای دین به کار رفته است (ابن قتیبه، بی‌تا: ۲۴۹) همچنین واژه «امت» در آیه «إِنَّ هَذِهِ أُمَّةٌ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (انبیاء / ۹۲) و «وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّةٌ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ» (مؤمنون / ۵۲) را می‌توان در اصل به معنای جماعتی که بر دین واحدند، دانست که در اینجا به معنای خود دین استعمال شده کما اینکه طبرسی از ابن عباس، حسن و مجاهد نقل کرده است که: اصل امت به معنای جماعتی است که بر مقصد واحد باشند و شریعت، امت واحد قرار داده شده به خاطر اجتماع جماعت بر آن شریعت که مقصد واحد است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۶۸)؛ شیخ طوسی «امت» در این آیه را به معنای ملت می‌داند (طوسی، بی‌تا: ۹ / ۱۹۲) مفسران دیگر نیز امت در این آیه را به راه و روش دین و ملت معنا کرده‌اند: (بروجردی، ۱۳۶۶: ۶ / ۲۴۲؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۴ / ۷۲؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۴ / ۶۴؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹: ۷ / ۲۰۶؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۷ / ۶۲۷؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۸ / ۳۳۲؛ مصطفوی، ۱۳۸۰: ۱۵ / ۲۳۱؛ ابن عاشور، بی‌تا: ۲۵ / ۲۳۴)

چهار. امت به معنای پیشوا، رهبر، الگو و مقتدا

- آیه ۱۲۰ نحل

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ.

علامه طباطبایی واژه «امت» در آیه فوق را قائم مقام جماعت در عبادت خدا معنا کرده است، (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲ / ۳۶۸) ابو عبیده و شریف لاهیجی آن را امام و مقتدا معنا کرده‌اند (ابو عبیده، ۱۴۰۱: ۱ / ۹۹؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۷۶۵) و بغدادی نیز آن را به معنای امام دانسته و دلیل آن را آیه «إِنِّي جَاعِلُكَ

لِلتَّائِسِ اِمَامًا» ذکر کرده است (بغدادی، ۳ / ۱۰۵) طبرسی می‌گوید: درباره معنای «امت» اختلاف است. برخی گویند: یعنی مقتدا و معلم خیر و ابن‌عربی گوید: «امت»؛ یعنی مرد عالم. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵ / ۶۰۳)، در تفسیر آسان آمده است که منظور از کلمه «امت» در اینجا با عظمت و اهمیت است (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۹ / ۳۲۸) مکارم شیرازی بعد از ذکر معنای «امت» از سوی مفسران مختلف آن را به معنای پیشوای بزرگ و یک مرد امت‌ساز معرفی می‌کند که در روز که در روزگار خویش تنها او منادی بزرگ توحید بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۱ / ۴۴۹) طبری در ذیل آیه می‌نویسد: «ابراهیم بهترین معلم برای اهل هدایت بود.» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۴ / ۱۲۸؛ ابن‌کثیر «امت» را به معنای کسی که باید به او اقتدا کرد، معنا نموده است» (ابن‌کثیر دمشقی، ۱۴۱۹: ۴ / ۵۲۴)، مغنیه می‌نویسد: «در معنای امت دو قول ارجح است یکی عادل و دیگری امام است.» (مغنیه، ۱۴۲۴: ۴ / ۵۶۲)

نتیجه

در این پژوهش با تطبیق آراء تفسیری مفسران در ذیل آیات مربوط به واژه «امت» مشخص می‌شود اگرچه در بسیاری از موارد، تفاسیر مشابهی درباره واژه «امت» وجود دارد، اما آراء تفسیری متفاوت نیز وجود دارد و وجوه مختلف تفسیری مطرح است. در مواردی یک مفسر ذیل آیات مختلفی که واژه «امت» در آن استعمال شده است، تفاسیر متفاوتی را ارائه کرده و به‌رغم اینکه به یکسان بودن اصل و ریشه «امت» در بسیاری موارد تأکید شده، به این اصل و ریشه و معنای آن در تمامی موارد پایبندی وجود ندارد و اگر اصرار بر این مطلب است، ارتباط میان این معنای لغوی و معنای واژه «امت» در آیه موردنظر به روشنی بیان نشده است، بنابراین وجوه تفسیری مختلف و ناهمخوان وجود دارد که با پیگیری بحث در خصوص معنای رایج «امت» و معانی دیگری که در قرآن کریم مطرح شده، اختلاف‌ها و ابهام‌های موجود در تفسیر این واژه، پاسخ مناسبی خواهد یافت. دقت در نکات مذکور نشان می‌دهد که نمی‌توان معنای واحدی را برای «امت» در نظر گرفت، بلکه در هر مورد بنا به سیاق آیات یا قرینه و دلیل خاص باید معنای متناسبی برای این واژه یافت، البته به‌نظر می‌رسد آنگاه که «امت» ناظر و منصرف به مسلمانان است، مراد کل مسلمانان در طول تاریخ یا گروهی از آنها بوده است و از این طریق می‌توان دریافت که نه تنها معنای رایج بین مردم در معنای «امت» مورد تأکید قرآن است، بلکه معانی دیگری نیز در قرآن در معنای «امت» آمده که با تطبیق آراء مفسران مذاهب مختلف می‌توان به نتایج مطلوبی دست یافت و به‌عنوان یک نمونه نتیجه و کارکرد مفهوم‌شناسی و تطبیق آراء مفسران در مطالعه کلمات و آیات قرآن کریم و همچنین در تبیین و توضیح آیات راهگشا باشد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد طاهر، بی تا، التحریر و التنویر، بی جا، مؤسسه التاریخ.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، ۱۴۲۲ ق، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن قتیبه، عبدالله بن سلام، بی تا، تاویل مشکل القرآن، بی جا، بی نا.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چ ۳.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف، ۱۴۲۰ ق، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت، دار الفکر.
- ابو عبیده، تیمی، ۱۹۸۱ م / ۱۴۰۱ ق، مجاز القرآن، بیروت، مؤسسه الرساله.
- احمدی، ظهیر، ۱۳۸۸، «مفهوم شناسی امت در قرآن و اجتماع»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ش ۲، قم، دانشکده علوم و معارف قرآن کریم، ص ۶۸ - ۴۷.
- بحرانی، سید هاشم، ۱۴۱۶ ق، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، بنیاد بعثت.
- بغدادی، علاءالدین علی بن محمد بن ابراهیم، تفسیر خازن، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، ۱۴۲۲ ق، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ ۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، المفردات فی غریب القرآن، بیروت و دمشق، دار العلم و الدار الشامیه.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التاویل، بیروت، دار الکتب العربی، چ ۳.
- _____، بی تا، اساس البلاغه، تحقیق عبدالرحیم محمود، بی جا.
- شریف لاهیجی، محمد بن علی، ۱۳۷۳، تفسیر شریف لاهیجی، تهران، دفتر نشر داد.
- شبیبانی، محمد بن حسن، ۱۴۱۳ ق، نهج البیان عن کشف معانی القرآن، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران، ناصر خسرو، چ ۳.

- _____، ۱۳۷۷، تفسیر جوامع الجامع، تهران، دانشگاه تهران و قم، دانشگاه تهران و مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفة.

- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار التراث العربی.

- طیب، سید عبدالحسین، ۱۳۷۸، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، چ ۲.

- عبدالباقی، محمدفواد، ۱۳۶۴ ق، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، قاهره، دار الکتب المصریه.

- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ ق، کتاب العین، قم، هجرت، چ ۲.

- فیض کاشانی، محمد محسن، ۱۴۱۵ ق، تفسیر الصافی، تهران، صدر، چ ۲.

- قرائتی، محسن، ۱۳۸۳، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چ ۱۱.

- قرشی، سید علی اکبر، ۱۳۷۷، تفسیر احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت، چ ۳.

- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، ۱۳۶۸، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- _____، ۱۳۸۰، تفسیر روشن، تهران، مرکز نشر کتاب.

- مغنیه، محمد جواد، ۱۴۲۴ ق، تفسیر الکاشف، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

- نجفی خمینی، محمد جواد، ۱۳۹۸ ق، تفسیر آسان، تهران، اسلامیه.